

Slavko Gaberc

O DEŽELI, KJER VLADA MEŠANICA LJUBEZNI IN SOVRAŠTVA

Obletnica smrti nobelovca Iva Andrića (1892 – 1975)

Svoboda, ena najvišjih moralnih vrednot in središčna etična kategorija, ima svojo zvesto spremljevalko – ljubezen. Nekoč so se v Bosni radi pohvalili, rekoč: pri nas je ljubezen močnejša od smrti; danes pa se je njihovo prepričanje prelevilo v drugo skrajnost, ki pravi: naše sovraštvo je močnejše od smrti. Tudi osebna tragika posameznikov in zlasti članov mešanih zakonov je v bosanski vojni dobila nove nepredvidljive dimenzije. V tej deželi se mnogi zavedajo, da kljub desetisočim mrtvih nikoli ne bo dokončnega zmagovalca, ker bodo izgubili vsi, ki so nekoč živeli v sožitju: enako poraženci kot tudi zmagovalci v vojaškem smislu. Mnogi še danes ne morejo dojeti bosanskega fatalističnega pogleda na svet, produkta neverjetne mešanice ljubezni in sovraštva. »Pekel ali raj, tam je moj dom. Če ga že odnaša v prepad, naj odnese še mene, me zasuje. Vem, da moje besede niso ravno racionalne, a koliko je racionalnega v tem, kar se zdaj dogaja, ne samo v Bosni, temveč v vsem svetu, če dovolite? Vladajo pretežno strasti, nagoni. En nagon sili ljudi, da svojo usodo po vsej sili izključijo iz kolektivne, drugi, nasprotni, pa zahteva, da se osebna usoda zlije s skupno – in kar bo, pač bo. Jaz sem ta hip na krilih drugega«, je pred nekaj leti izjavil znani sarajevski »disident« Miroslav Jančić, eden izmed mnogih trpinov, ki je na lastni koži izkusil brezčutni genocid, urbocid in kulturocid; sodobni bosanski konglomerat človeško izvitoperjenih strasti in zablod. In vse to se je dogajalo in se še vedno dogaja v imenu svobode, v deželi, ki v svoji dolgi zgodovini dejansko še nikoli ni bila svobodna. V imenu svobode Srbov, Muslimanov in Hrvatov pa v Bosni še vedno prevladuje stoletna mešanica sovraštva in ljubezni.

ET VIDI BESTIAM – IN VIDEL SEM ZVER*

Dvajset let po smrti pesnika, pisatelja in esejista Iva Andrića, vsak dan odmevajo po Bosni in Hercegovini detonacije... vendar ne oznanjajo kakega veselega ali slovesnega dogodka, temveč zgolj razdejanje, obup in smrt! Ko danes pozorneje prebiramo pisateljeva dela, zlasti novele in eseje, ki segajo v turške čase ali denimo v 19. in začetek 20. stoletja (do II. svetovne vojne), dobimo občutek, da se je čas v Bosni ustavil na najtemnejših straneh mračne preteklosti te trpeče dežele, kjer so

* ET VIDI BESTIAM – IN VIDEL SEM ZVER (citat iz apokalipse o veliki zverini; novela Povest o vezirjevem slonu)

ljudje zadnja štiri leta doživljali več strahot kot njihovi predniki v obeh svetovnih vojnah skupaj. In kaj se obeta ob toliko želenem in za zdaj neuslišanem koncu te surove, genocidno obarvane vojne v Bosni? Optimist bi kajpak pomislil na rojstvo novega življenja, trajnega miru in razumevanja med tremi narodi, Srbi, Muslimani in Hrvati. Pesimist pa bo to novo obdobje morda poimenoval kot »intermezzo« med minulo in prihodnjo vojno, rekoč: nasvidenje v prihodnji vojni. Andrić v svojih delih ni zgolj enoznačno opisal stoletne razdvojenosti bosanskih prebivalcev, katerih razpoloženje neprestano niha med skrajnim optimizmom in pesimizmom, temveč prav tako mojstrsko podal tudi svoja intimna razmišljanja o življenju, družbi, smrti, kulturi, umetnosti, književnosti in ustvarjanju nasploh.

Kot izobražen svetovljan in popotnik je zasnoval svojo izhodiščno misel oziroma svoj ustvarjalni credo o bogastvu in lepoti sveta. Ta »sprehajalna filozofija« je oblikovala njegovo pot, ki ga je peljala iz rojstnega kraja Travnik, nato Višegrada in Sarajeva dalje v svet, in pot, po kateri se je kasneje pogosto vračal v kraje svojega otroštva. Na tej dolgi poti je študiral na zagrebški filozofski fakulteti slovenske književnosti in zgodovino, nekaj časa na Dunaju in v Krakovu. Po prvi svetovni vojni je leta 1919 diplomiral na graški univerzi, kjer je kasneje tudi promoviral za doktorja filozofije z disertacijo »O duhovnem življenju v Bosni pod turško vladavino« (Gradec, 1924). Opravljanje diplomatske službe v Vatikanu, Trstu, Gradcu, Bukarešti, Marseillu, Parizu, Madridu, Bruslju, Ženevi in Berlinu mu je omogočilo širjenje humanih in pisateljskih horizontov. Študij zgodovine in filozofije ga je pripeljal do še danes silno aktualnega vprašanja – katere moči v udarcih in zagrenjenostih antagonizmov in sporov krojijo usodo ljudstev in narodov? Z Balkana je ponesel v svet stoično sporočilo, posodobljeno psihološko gledanje, prepojeno s fatalizmom Tisoč in ene noči. Čeprav njegove besede reflektirajo silno nežnost do človeštva, pa se hkrati ne izmikajo strahotam in nasilju. Kot mislec in kot pisatelj se zaveda resnične navzočnosti zla na svetu; kroniko trpečega sveta pa zaokroža v svoji rodni Bosni, od vekomaj zaznamovani s tragičnimi usodami duš balkanskih sužnjev. Rahločutno vizionarska intuicija, značilna za velik del njegovega književnega in publicističnega opusa, pomeni več kot zgolj preučevanje zgodovinskih dogodkov; pomeni poglobljanje v bistvo in smisel preteklih dogajanj, brez katerih ni mogoče pravilno razumeti niti sedanjosti. Ne nazadnje ta pisateljev diskurz potrjujejo poleg skoraj štiri leta trajajoče tragične bosanske vojne tudi sočasne nesmiselne krvave morije drugod po svetu.

NOBELOVA NAGRADA ZA KNJIŽEVNOST

Največje uradno priznanje za svoj književni opus je Andrić prejel leta 1961, ko so mu v Stockholmu dodelili Nobelovo nagrado »za epsko moč, s kakršno podaja prizore in usode iz zgodovine svoje domovine«. K tej opredelitvi njegovega književnega dela velja dodati, da je težišče večine njegovih novel in romanov v rodnem okolju, na specifični zgodovinski, miselni in čustveni, verski in gospodarski prelomnici dveh skorajda nekompatibilnih svetov. Z izjemno senzibilnostjo in smislom za besedni kolorit je znal na kratko in vendar izčrpno, kakor malokdo pred njim, oblikovati in izpovedati zanimive človeške usode t.i. majhnih in velikih ljudi iz domače Bosne in Hercegovine. Tragika njegovega ustvarjalnega nemira se zrcali tudi v naslednjih stavkih: »Včasih sredi dejavnega življenja mahoma začutim, kako vse odhaja, kako stvari zapuščajo svet in ČLOVEK ČLOVEKA. Tedaj se vrnem v svojo samoto, k prvemu domu svoje zavesti. Ampak moja samota ni tihota in

nepremičnost, tema in nezavest; to je KRIČANJE IN VPITJE vseh človeških usod in življenjskih zahtev od začetka sveta do danes, to je burno kroženje nešteti sonc, spričo katerih je to, ki nas greje, samo igračka, donenje milijona vesoljskih zvonov... In skozi to veselje... tiči zasajen... meč svetlobe – moja zavest.« V nagovoru ob prevzemu Nobelove nagrade (1961) je Andrić, ki je sicer podobno kot Ciril Kosmač najraje molčal o svojem delu (držal se je Goethejevega pravila – umetnikova naloga je ustvarjati, ne govoriti), morda najbolj eksplicitno razčlenil (pojasnil) svoje poglede o ustvarjalnosti – življenjski nuji, brez katere si sploh ne bi mogli zamišljati duhovnega razvoja človeštva skozi stoletja. In kaj pravi o pripovedi in pripovedovanju nasploh? »V tisočih vseh mogočih življenjskih okoliščinah, iz stoletja v stoletje, od starodavnih patriarhalnih pripovedovanj po kolibah, ob ognju, pa do del modernih pripovednikov, se prede PRIPOVED O ČLOVEKOVI USODI, ki jo ljudje brez konca in neprenehoma pripovedujejo ljudem. Načini in oblike pripovedovanja se spreminjajo s časom in razmerami, potreba po pripovedi in pridobivanju pa ostaja, pripoved teče naprej in pripovedovanju ni konca. Tako je včasih videti, kakor da človeštvo od prvega pobilskava zavesti skozi stoletja pripoveduje samo sebi, v milijon variantah, vzporedno z dihanjem svojih pljuč in z ritmom svojega utripa, ves čas isto pripoved. Ta pa nekako želi, kakor pripovedovanje legendarne Šeherezade preslepiti rablja, da bi odložil neizprosno tragično usodo, ki nam grozi, in nadaljuje iluzijo življenja in trajanja.« Iz besed dobrega pripovednika lahko poleg drugega, vsaj na posreden način, izvemo (dojamemo), kaj smo v teku lastnega življenja dejansko storili v pozitivnem smislu in kaj zamudili. Morda pa se nam ob tem utrne preblisk, kaj bi bilo treba narediti in kaj ne v danem trenutku, ko preteklost še ni povsem mrtva in je pogled v prihodnost zamegljen. V takih trenutkih je Andrić dojel pomen ustnih in pisnih ljudskih pripovedovanj svoje dežele, v katerih je zajeta tudi vseobsegajoča zgodovina človeštva. Tudi v njegovih pripovedih lahko najdemo smisel zgodovine, in sicer ne glede na to, ali obravnavajo preteklost ali sedanost. Nekateri literarni kritiki so mu še za življenja očitali, da se preveč osredotoča na pisanje o preteklosti in pri tem zanemarija sedanost, ter tako po svoje obrača hrbet življenju. Odgovor na take in podobne kritiške diskvalifikacije je preprost in živo odzvanja v večnem vprašanju, ki prestopa pragove stoletij: ali se v preteklosti in sedanosti ne srečujemo in spopadamo s podobnimi pojavi in istimi vprašanji? In kaj navsezadnje pomeni naše bivanje na tem svetu? »Biti človek, rojen brez svoje vednosti in brez svoje volje, vržen v ocean bivanja. Morati plavati. Obstajati. Nositi identiteto. Zdržati atmosferski pritisk vsega okoli sebe, vse trke, nepredvidljiva in nepredvidena ravnanja, svoja in tuja, ki ponajvečkrat niso v skladu z našimi močmi. Povrh vsega pa je treba zdržati še svojo misel o vsem tem. Na kratko: biti človek.« S temi besedami je pripovednik Andrić pospremil svoje razmišljanje o fatalistični usodi svoje nikoli dovolj razumljene dežele in njenih prebivalcev; dežele, v kateri se preteklost kar naprej in vedno znova prepleta s sedanostjo; dežele, v kateri njeni prebivalci bolj kot drugod po Balkanu na svoji koži podoživljajo morda najtemnejše strani evropske zgodovine 20. stoletja. Vse te mešane občutke je pisatelj poslal v eter kot živo vizionarsko tkivo pripovedi, kot »nadčassovno« sporočilo, ki pa žal ni doseglo slišnega polja današnjih bosanskih krvnikov, za katere je vesoljnemu svetu jasno, da so patološko obremenjeni s krvavimi genocidnimi blodnjami, etničnimi frustracijami, zgodovinskimi kompleksi in genetskimi deformacijami.

SOLZE ALIJE ĐERZELEZA (NAPRAVITE MI TO DEŽELO SRBSKO)

Bosna in Hercegovina sta od konca srednjega veka pripadali turškemu (otomanskemu) carstvu, ki mu je vladal sultan. Slovansko prebivalstvo je kljub temu ohranilo svoj jezik, večina pa tudi svojo pravoslavno oz. katoliško vero. Srednjeveško plemstvo in drugi zemljiški posestniki ter premožnejše mestno prebivalstvo pa so se pokorili turški oblasti in sprejeli mohamedansko (muslimansko) vero. Poleg pravoslavnih podložnikov in muslimanskih zemljiških posestnikov (begov) so živeli v Bosni tudi hrvaški katoliški prebivalci. Pisateljevo pero pogosto opisuje sožitje pripadnikov treh omenjenih verskih skupin (nepisani zakon sosodstva, t.i. zakon komšiluka), zanimajo ga enako kmetski podložniki kot mestni prebivalci, posebno v Sarajevu, kjer se je sčasoma poleg vodilnega muslimanskega sloja (begi, paše in vezirji) razvilo tudi premožno srbsko meščanstvo (obrtniki in trgovci). Do velikih sprememb je prišlo po letu 1878, ko je avstro-ogrška vojska zasedla Bosno in Hercegovino. Kljub temu da Avstriji niso hoteli definitivno sanirati nerešenega kmečkega (agrarnega) vprašanja in razdeliti begovske zemlje, se je dežela začela gospodarsko in kulturno naglo posodablјati. Tako so, denimo, po okupaciji gradili prve železnice (zgradili so jih 1684 km), posebno v strateško-vojaške namene, poleg tega pa so pospeševali zlasti industrijo in trgovino. Dežela se je tedaj v relativno kratkem obdobju modernizirala po »evropskem vzorcu«. K temu je pripomoglo tudi priseljevanje številnih tujcev: Nemcev in drugih prebivalcev tedanje Avstrije (Madžarov, Čehov, Židov ter Slovencev). Zanimivo je dejstvo, da se je v tem prvem valu evropeizacije poleg srbskega okrepil zlasti hrvaški pa tudi romski živelj. Bili so to zametki sožitja, na katerega so bili kasnejši bosanski rodovi tako ponosni. Žal so se ti upi v srečno prihodnost prvič izjalovili že leta 1908, ko je Avstro-ogrška anektirala Bosno in Hercegovino, ter seveda tudi kasneje med I. in II. svetovno vojno in ponovno po razkroju druge Jugoslavije. V tem svetu, kjer se vedno znova tragično soočajo različni interesi velesil oziroma nerešena nasprotja med Vzhodom in Zahodom, je svojo mladost v spektru živopisnih človeških usod preživel Ivo Andrić. Evropejci imajo svoje simbolne junake v literarnih podobah, na primer don Quijote, don Juan, Faust, katerim ob bok lahko postavimo slovenske junake ljudskih pesmi in pripovedk Martina Krpana, Kralja Matjaža itd. Orientalci pa na podoben način svojo življenjsko izkušnost in etiko simbolno enačijo z nesmrtno figuro Hodže Nasredina (v izvirniku: Nassr-ed-din Hodža) oziroma v Bosni priljubljenem Alijo Đerzelezom, ki ga je mojstrsko ovekovečil tudi Ivo Andrić. Njune prigode nosijo sporočilo, da lahko duhovit, prekanjen, hkrati pa notranje zlahten in pošten človek s svojo neupogljivo voljo, bleščečo pametjo in veseljem do življenja premaguje nasilno moč tiranij, spletke hudobnežev in številne zapetljave usode. Iz te srednjeveške orientalne »sprehajalne filozofije« pa se lahko tudi danes o marsičem poučimo.

Slavo Andrićevemu imenu so najprej ponesle v svet novele, potem romani. Največ teh novel posega v bosansko preteklost, v turško dobo (npr. Potovanje Alija Đerzeleza, Povest o vezirjevem slonu, Most na Žepi, Alipaša, Smrt v Sinanovem samostanu) in avstrijsko po letu 1878 (npr. Zgodba o tlačanu Simanu, Knjiga, Rzavski hribi), medtem ko nekatere druge pripovedujejo o Sarajevu (npr. Pismo iz leta 1920, Bife »Titanik«) ter o Beogradu (npr. Zeko); nekaj novel zajema več obdobj (npr. Osatičani) itd. Kljub temu da je bil v življenju bolj nagnjen k optimizmu kot pesimizmu, pa podoba življenja, ki jo podaja v novelah, ni vedra. Knjižni junaki so ožigosani z nekakšnim notranjim nemirom; to je nemir osamljenosti in frustracije dežele mnogih nasprotij, kjer je skozi stoletja vladalo stanje, ki mu danes pravimo ne vojna ne mir. Tako je tudi stanje duha večine njenih prebivalcev,

neprestano razpetih med tragično preteklostjo in negotovo prihodnostjo. V Andriće-
vih delih pred nami oživljajo hani in čaršije z umazanim in surovim življenjem, ki ga
izmenično krojijo nož, handžar, puška, bogastvo in revščina. V tem življenjskem
vrtincu se pojavljajo grdi in zli, lepi in naivni, potem blazni, strastni, patološki,
pijani, primitivni, a obenem skrajno prekanjeni, zviti ljudje. Vsi po vrsti pa so
podrejeni nerazložljivi zakonitosti usode, maščevanja, spletkarjenja, praznoverja in
resnice. Čeprav je pisateljeva najbolj izrazita izpovedna moč v opisovanju »bivših«
ljudi in »bivših« časov, pa ni dvoma, da se na bosanskih prostranstvih zgodovina tudi
danes ponavlja. Spreminja se sicer z vojno opustošena pokrajina, izginjajo kulturni
spomeniki (džamije, minareti, katoliške cerkve in samostani itd.), deloma se spre-
minjajo tudi ljudje in navade – USODE PA SE PONAVLJAJO. Na to tragično usodo
pa še danes opozarjajo muzejini (klicarji), ki z redkih ohranjenih minaretov (stolpov
pri džamijah) pozivajo muslimanske vernike k molitvi. Žal pa njihove molitve ne
morejo povrniti večinoma do temeljev porušenih reprezentativnih tisočletnih pomni-
kov bosanske mohamedanske kulture – džamij (mošej), ki so po podatkih H.
Kreševljakovića iz leta 1942 ponosno kraljevale po vsej Bosni in Hercegovini. Tedaj
so jih našteali natanko 35 v naslednjih krajih: Sarajevo (8), Livno (4), Travnik (3),
Mostar (3), Foča (2), Banja Luka (2); po eno pa so imeli tudi Počitelj, Čajniče,
Konjic, Varcar–Vakuf (Mrkonjić–grad), Blagaj, Tomislavgrad (Duvno, Županjac),
Maglaj, Gračanica, Jajce, Gradačac, Buna, Žepče in Zagreb. Kar 25 izmed naštetih
džamij je bilo zgrajenih že v 16. stoletju, druge pa kasneje. Po najnovejših razdeja-
njih, ki sicer še vedno trajajo, jih je le še za prgišče, solze Alije Đerzezeza pa še kar
naprej kapljajo, tečejo in se izlivajo v nikoli dovolj napolnjeni ocean človeške
bolečine.

NON EST SALUS NISI IN FUGA – SAMO V BEGU JE REŠITEV*

Andrićeva Bosna je vezana zlasti na področje okrog starega Travnika, Sarajeva
in Višegrada, kjer se Evropa že od nekdaj najbolj spopada z Orientom, z njegovo
patriarhalno miselnostjo in barvitostjo. In prav ta večni spopad brez konca se kaže v
narodnostnem in verskem konglomeratu, ki ga je pisatelj monumentalno vklesal v
zgodovino spomina za vse čase in generacije v noveli PISMO IZ LETA 1920 (1946).
V tej noveli mlad sarajevski zdravnik Maks Levenfeld (Andrićev vrstnik) nemškega
oz. judovskega porekla v korespondenčni obliki avtorju pripoveduje o svojih bosan-
skih izkušnjah in o razlogih odhoda iz ljubljene dežele: »... jaz bom vse življenje
pestoval spomine na Bosno, ko da boleham za nekakšno bosansko boleznijo, katere
vzroki tiče, tega še sam ne vem dobro, bodisi v tem, ker sem bil v Bosni rojen in
sem tam odrasel, ali pa v tem, ker se nikoli več ne bom vrnil vanjo. ... Bosna je
čudovita dežela, zanimiva, še malo ne vsakdanja dežela, naj bo že po svoji naravi ali
po ljudeh. In kakor so v Bosni pod zemljo rudna bogastva, tako prav gotovo tudi
bosanski človek skriva v sebi velike moralne vrednote ... Pa vendar je nekaj, kar bi
moral spovedati in nikoli ne smeli izgubiti izpred oči: Bosna je DEŽELA SOVRA-
ŠTVA IN STRAHU. Pa pustiva ob strani strah, ki je samo korelativ sovraštva in
njegov naravni odmev, in spregovoriva samo o sovraštvu. Ja, o sovraštvu ... vsakdo
od vas se upira, da bi to slišal, doumel in spovedel. Pa gre ravno za to, da bi bilo
treba vse to ugotoviti, dognati in razčleniti. In nesreča je v tem, ker nihče noče in ne

* NON EST SALUS NISI IN FUGA – SAMO V BEGU JE REŠITEV (latinski pregovor; novela »Pismo
iz leta 1920«)

zna tega narediti. Usodna karakteristika vašega sovraštva je ravno v tem, da se bosanski človek ne zaveda sovraštva, ki živi v njem, da se ga boji analizirati in – da sovraži vsakega, kdor poskuša kaj takega narediti... v BIH je veliko več ljudi, ki so pripravljeni v napadu podzvestnega sovraštva, ob raznih priložnostih in z različnimi izgovori, UBIJATI ALI BITI UBIT, kakor jih je v drugih slovanskih ali neslovanskih deželah, ki so po številu prebivalstva in po površini veliko večje... to je sovraštvo, ki nastopa kot samostojna moč, ki odkriva sama v sebi svoj namen. Sovraštvo, ki vzdiguje človeka zoper človeka in potem OBA NASPROTNIKA PAHNE V REVŠČINO IN NESREČO ALI SPRAVI POD ZEMLJO; sovraštvo, ki kakor rak v organizmu uničuje in razjeda vse okoli sebe, tako da nazadnje tudi samo shira... tako sovraštvo je kratko in malo orodje nagona po uničevanju ali samouničevanju; samo tako tudi živi in samo tako dolgo, dokler ne opravi svoje naloge do POPOLNEGA UNIČENJA... Razmerje med ljubeznijo in sovraštvom pri vas je ravno tako kakor med vašimi visokimi planinami in tisočkrat večjimi in težjimi nevidnimi geološkimi skladi, na katerih le-te počivajo. In tako ste obsojeni, da živite na globokih plasteh eksploziva, ki se tu pa tam kdaj vname ravno od isker vaše ljubezni in vaše ognjevitosti in divje rahločutnosti. Mogoče je vaša največja nesreča ravno v tem, da sploh ne slutite, koliko sovraštva je v vaši ljubezni in zanosu, v vaših tradicijah in pobožnostih... Tisti, ki verujejo in ljubijo – na smrt sovražijo tiste, ki ne verujejo, ali tiste, ki DRUGAČE VERUJEJO in kaj drugega ljubijo. In žal se dostikrat poglobitveni del njihove vere in njihove ljubezni izčrpa ravno v sovraštvu. Največ hudobnih in temnih ljudi more človek srečati ravno okoli molilnic, samostanov in kapel... Tudi svojo domovino imate radi in jo ljubite z vročo ljubeznijo, vendar na tri ali štiri razne načine, ki se med seboj onemogočajo, na smrt sovražijo in pogosto spopadajo... Mogoče bi bilo treba v Bosni opominjati človeka, naj se na vsakem koraku, pri vsaki misli in ob vsakem, še tako vzvišenem občutku varuje sovraštva, prirojenega, nezavednega, ENDEMIČNEGA SOVRAŠTVA. Zakaj ta zaostala in uboga dežela, v kateri žive nagnetene štiri različne vere, bi potrebovala štirikrat več ljubezni, medsebojnega razumevanja in strpnosti kakor druge dežele. V Bosni pa nasprotno srečujemo nerazumevanje, ki kdaj pa kdaj preide v odprto sovraštvo, in to je skoraj vsesplošna značilnost prebivalstva... Kdor v Sarajevu preživi noč buden v postelji, more slišati glasove SARAJEVSKE NOČI. Trdo in zanesljivo odbije ura na KATOLIŠKI KATEDRALI: dve po polnoči. Mine več ko minuta (natanko 75 sekund, štel sem) in šele tedaj se z malo slabotnejšim, vendar predirnim glasom prebudi ura na PRAVOSLAVNI CERKVI in tudi odbije svoji dve uri po polnoči. Malo za njo odbije s hripavim, oddaljenim glasom ura v stolpu zraven BEGOVE DŽAMIJE, in sicer enajst, pošastno turško uro po čudnem računanju iz daljnih, tujih krajev sveta! JUDJE nimajo svoje ure, da bi jim bila, a sam bog si ga vedi, koliko je zdaj ura pri njih, koliko po španskem in koliko po aškenaškem judovskem računanju časa. Tako še ponoči, ko sicer vse spi, v štetju praznih ur gluhega časa bedi razloček, ki loči speče, da se morajo, ko so budni, veseliti in žalostiti, gostiti in postiti po štirih različnih, med seboj sprtih koledarjih in vse želje in molitve pošiljati ISTEMU NEBU V ŠTIRIH RAZLIČNIH CERKVENIH JEZIKIH. Ta razloček pa je zmeraj podoben sovraštvu, včasih očitno in odprto, drugič spet nevidno in prikrito, dostikrat pa tudi čisto v soglasju z njim. Tole POSEBNO BOSANSKO SOVRAŠTVO bi bilo potrebno študirati in zatirati kakor zahrbtno in globoko zakoreninjeno bolezen. In prepričan sem, da bi tuji znanstveniki prihajali v Bosno in preučevali sovraštvo, kakor preučujejo gobavost, ko bi bilo tudi sovraštvo tako priznan, ločen in klasificiran predmet, kakor je gobavost... Tudi jaz bi se moral, kakor se morajo vsi drugi, POSTAVITI NA ENO STRAN,

tako da bi me sovražili in da bi sam sovražil. Jaz pa tega nisem ne hotel ne znal... V deželi, kakršna je današnja Bosna, pa človeka, ki ne zna, ali kar je še težje, človeka, ki ZAVESTNO NOČE SOVRAŽITI, zmeraj občutijo nekako kot tujca in izrodek, dostikrat pa tudi kot mučenika. To velja tudi za vas, rojene Bosance, še posebej pa za prišleke od drugod.«

SEDANJOST V PRETEKLOSTI (BOSNA, DEŽELA, KI JE NI)

Življenje pa teče nezadržno dalje: vse je po starem, a vendar novo in boleče živo. Tako bi lahko pogojno označili »bosanski sindrom« – podobo minulega življenja, o katerem pisatelj razpre, denimo, v novelah *Anikini časi* (1931), *Ljubezen v mestecu* (1924), *Čorkan in Nemka* (1924), *Mara, turška ljubica* (1931) itd. Andričeva vizija življenja je kot drobno stkana in neprekinjena vez iskala in našla oporo in potrditev za svojo podobo sedanjosti v preteklosti, vendar ga je zgodovina zanimala le toliko, kolikor mu je pojasnjevala sedanjost. Sicer pa nikoli ni ločeval življenja na sedanjost in preteklost, rekoč: »Prave razlike med sodobnostjo in zgodovino za mene ni.« Ko je literarno oblikoval svet svojih prednikov, je vtikal vanj živo ljudsko izročilo, ki ga od vekomaj negujejo po bosanskih mestih in trgih, v katerih je polno povesti: »V teh ponajvečkrat izmišljenih zgodbah se skriva pod videzom neverjetnih dogodkov in pod krinko dostikrat izmišljenih imen RESNIČNA IN NEPRIZNANA ZGODOVINA TE DEŽELE, živih ljudi in že zdavnaj mrtvih rodov. To so tiste orientalne laži, o katerih pravi turški pregovor, da so bolj resnične od vsake resnice. Take zgodbe imajo čudno, skrito življenje. V tem so podobne bosenski postrvi. V bosenskih rečicah in potokih živi posebna vrsta postrvi, bolj majhna, čisto črna po hrbtu, z dvema ali tremi rdečimi pegami. To je nenavadno požrešna, pa tudi nenavadno zvita in hitra riba, ki se kakor slepa zapodi na trnek v spretni roki, pri tem pa je nedosegljiva in še celo nevidna za človeka, ki ni doma v teh vodah in v tej vrsti rib. Tak ribič lahko s trnkom v roki po cele dni lazi po kamnitem bregu za vodo in ničesar ne ujame ter še celo pred oči ne dobi nič drugega kakor tu pa tam črno in bliskovito hitro progo, ki prereže vodo od ene skale do druge in je vsemu prej podobna kakor ribi. S temi zgodbami je nekaj podobnega. Lahko živite cele mesece v kakšnem bosanskem mestecu, pa ne boste nobene od njih zares in popolnoma zvedeli, utegne pa se vam primeriti, da kje po naključju ostanete samo čez noč in vam že povedo po tri ali štiri take povesti, in sicer od tistih POPOLNOMA NEVERJETNIH, ki še največ povedo O KRAJU IN LJUDEH.« Ljudsko izročilo v Bosni je namreč intimno povezano z odnosom tamkajšnjih ljudi do sveta in z njihovo naravo. Tudi zato je zelo indikativno dejstvo, ki ga pisatelj omenja v istem delu: »In povrh tega je naš človek tak, da bolj pestuje in ima raje SVOJO POVEST O RESNIČNOSTI kakor resničnost, o kateri pripoveduje.« (Povest o vezirjevem slonu, 1947). Hkrati pa ugotavlja, da naša osebna misel v svojem naporu ne pomeni veliko in nič ne more oziroma, da je treba PRISLUHNITI LEGENDAM, sledovom skupnih človeških prizadevanj skozi stoletja, in prav iz njih kolikor mogoče izluščiti SMISEL NAŠE USODE. Svoje slike življenja je Andrić poleg zemljepisno-zgodovinskega okvira poglobljal torej tudi z oznako specifične mentalitete bosanskega človeka, ki živi na križišču oziroma razpotju vzhodne in zahodne civilizacije ter ustvarja nekakšen KULTURNO-ZGODOVINSKI KONGLOMERAT, ko raznorodne sestavine prireja lastnim potrebam in pogledom na svet. V današnjih časih pa je v bivših jugoslovanskih republikah (Hrvaška, Srbija in tudi BIH) že skorajda pozabljeno dejstvo, namreč, da je Andrić vseskozi trdovratno iskal RESNICO O

ŽIVLJENJU, ki jo je pogosto (zlasti v vojnih razmerah) težko opaziti in osvetliti, saj se kaj rada zatemni in izgubi v brezno pozabe. Medtem ko je v novelah uporabljal zgodovino bolj za ozadje ali okvirno kuliso, jo je v romanih dosti bolj razčlenil in konkretiziral z letnicami oziroma širšimi opredelitvami pomembnejših gibanj v njej.

PREKLETA ZEMLJA – PREKLETO SEME

Svoje romane je Andrić napisal v zrelih ustvarjalnih letih (Travniška kronika, Most na Drini, Gospodična, Prekleta dvorišče). Posebej velja seveda izpostaviti njegov morda najbolj priljubljeni roman *MOST NA DRINI*, ki je daleč prerastel pomen običajnega šolskega čtiva, saj je poleg emocionalne in miselne razsežnosti postal monumentalni glasnik duhovne in družbene zgodovine dežele, o kateri pripoveduje. Most pa je tudi sicer Andrićev najljubši simbol, ki ga je že pred tem upodobil v dveh delih: v noveli *Most na Žepi* (1925) in v filozofskem eseu *Mostovi* (1933). »Nič od vsega, kar človek v življenjskem nagonu postavlja in gradi, ni v mojih očeh boljše in vrednejše kakor mostovi«, se glasi njegov življenjski credo. Tisto najglobljo misel o mostovih (med ljudmi), pa je nenadkriljivo izpovedal v tehle stavkih: »In naposled vse, v čemer se kaže naše življenje – misli, napor, pogledi, smehljaji, besede, vzdih – vse to teži k *DRUGEMU BREGU*, kamor se usmerja kot proti cilju in na katerem šele dobiva svoj pravi smisel. Vse to mora nekaj premagati in premostiti: *NERED*, *SMRT* ali *NESMISEL*. Kajti vse je prehod, most, katerega konca se izgubljata v neskončnosti, proti kateremu pa so vsi zemeljski mostovi samo otroške igračke, blede simboli. Vse naše upanje pa je na oni strani.« Roman *PREKLETO DVORIŠČE* (1954) je vrhunec Andrićeve ustvarjalnosti, sinteza njegovih razmišljanj o strahu in nemiru pred nevidnim in neznanim, o krivici in človekovi osamljenosti; podoba trpljenja, negotovosti, razdvojenosti in izgubljenosti: »Odkar obstajata svet in čas, se ves čas in znova rojevata in obnavljata v svetu dva brata tekmeča. Eden je starejši, modrejši, močnejši, bližji svetu in resničnemu življenju in vsemu, kar povezuje in giblje večino ljudi, človek, kateremu se vse posreči, ki vsak hip ve, kaj more in kaj mora storiti, kaj more in česa ne more terjati od drugih in od sebe. Drugi je njegovo pravo nasprotje. Človek, ki živi le kratek čas, nesrečen; napačen je že njegov prvi korak, človek, ki mu želje ves čas uhajajo mimo tistega, kar je potrebno, in na tisto, kar je mogoče. V prepiru, ki ga mora neizogibno imeti s svojim starejšim bratom, že vnaprej izgubi bitko... Obstajata dva svetova, med katerima ni in ne more biti pravega stika in ne možnosti za sporazum, *DVA STRAŠNA SVETOVA*, obsojena na večni boj v tisočerihih oblikah. Med njima pa je človek, ki je na svoj način v boju z obema vojskujočima se svetovoma.« S temi besedami je opisana tragika posameznika, ki se je ločil od glavnega krdela in spoznal, da obstaja *NOTRANJI SVET*, ki si ga ustvari človek sam, in *ZUNANJI SVET*, ki pa ni skladen s prvim. Andrić je v *Prekletem dvorišču* obudil večno *ZGODBO O BOJU ZA ŽIVLJENJE*, v kateri močnejši in spretnejši zmaguje. V tem romanu je zgostil *IZKUŠNJE VSEGA ŽIVLJENJA*, ki se pričenjajo s prvimi koraki: »Na začetku vseh steza in poti, v osnovi same misli o njih, leži ostro in neizbrisno vrezana pot, po kateri sem prvič stopil. To je bilo v Višegradu, na trdih, nepravilnih, kot izgledanih poteh, kjer je vse suho in pusto, brez lepote, brez radosti, *BREZ UPANJA NA RADOST*, *BREZ PRAVICE DO UPANJA*, kjer neki grenak grizljaj, ki ga ni človek nikoli pojedel, poskakuje v grlu z vsakim korakom, kjer pripeka in veter in sneg in dež jedo zemljo in *SEME V ZEMLJI*, vse

pa, kar vendar vzklije in se rodi, bičajo, zvijejo in upognejo, tako da bi vse to, ko bi mogli, z drugim krajem ZATOLKLI V ZEMLJO, samo da bi se vrnilo v brezobličje in temo, iz katere se je rešilo in pognalo.« (novela Pot) In kaj se je dogajalo dve desetletji po pisateljevi smrti? Literarna kritika je Andričevim delom priznala poetično moč, konciznost, zgoščenost impresij, filozofsko poglobljenost, stilno virtuzoznost, toda očitala jim je PREVELIKO FRAGMENTARNOST. Prav to pa je poleg naštetih superlativov literarnih kritikov, v današnjih časih, ko se tradicionalna podoba Bosne in Hercegovine tako rekoč pred našimi očmi razkraja na praelemente, DODATNA IN POSEBNA VREDNOST Andričevega književnega opusa. Ta posebnost v pripovedovanju izhaja iz njegovega prepričanja, da je vredno in potrebno govoriti zlasti o VOZLIŠČIH ŽIVLJENJA, ki edini pravilno osvetljujejo vprašanje o smislu človekovega obstoja. Ta pa je še danes, celo bolj kot včeraj, povezan z izhodiščno mislijo, ki prepleta vsa njegova dela in nenehno zastavlja večno uganko ustvarjanja: »Kaj je svet, resnični svet z živimi ljudmi in njihovimi medsebojnimi razmerji, izraženimi v premoženju in moči in oblasti, v denarju in preračunljivosti, kaj pa slika sveta s svojim bogastvom, lepoto in veseljem? – Na to ni ne razlage ne odgovora. Leta minevajo; z izkušnjami in potovanji dobiva vprašanje sto in sto novih oblik (razsežnosti), pa vendar še naprej ostaja brez odgovora« (Panorama, 1958). In res, na koncu lahko ugibamo, ali vprašanje na te pisateljeve dileme pozna le veter, ki mu je težko ali celo nemogoče slediti, ker neprestano spreminja smer gibanja. Take pa so tudi Andričeve podobe življenja, ki nam s svojim infinitezimalnim (neskončnim) spreminjanjem in levitvami vedno znova burijo nemirno domišljijo in zavest, da se je prihodnost rodila že v davni preteklosti... in to ne samo v Bosni in Hercegovini, »evrobalkanski« deželi mučenci na pragu 21. stoletja, deželi, ki pred očmi celega sveta doživlja krvavo dramo in hkrati pooseblja morda največkrat zlorabljeno kvazipolitično frazo zadnjih desetletij – ZLOČIN NAD ČLOVEŠTVOM, ki ga televizijski in radijski mediji že nekaj let vsak dan predvajajo v obliki nadaljevanj brez konca. Ljudje pa samo gledajo in ne vidijo, poslušajo in ne slišijo, berejo in ne razumejo pisateljevega sporočila, da je človek človeku brat, čeprav imajo nekateri na nogah obute opanke, drugi pa na glavi nosijo turban, pač simbole svojega rodu.